

Ferencz Sándor

Az európai egyetem funkcióváltásai II.

Az európai egyetem fogalma¹

Egyetem – Universitas – Studium Generale

A középkori egyetem kialakulása az európai kultúrkör egyik legjelentősebb és talán legidőállóbb intézményének a létrejöttét jelentette. Tanárok és diákok együttesen hozták létre azokat a sajátosan *privilegizált testületeket*, amelyek statútumaikkal és adminisztratív gépezetükkel, jól szervezett belső életükkel, pontosan rögzített tanmenetükkel valamint tudományos előmeneteli rendszerükkel máig mintaadói legmagasabb szintű „iskoláinknak”, az egyetemeknek. Ezekhez hasonló az úgynevezett klasszikus civilizációk nem produkáltak.

Általános megállapítások

A magasabb művelődés olyan korábbi centrumai, mint a Kr. e. IV. századtól létező athéni filozófiai iskola, a harmadik század eleje és a hatodik század közepe között virágzó beiruti jogi iskola, vagy a 425-ben alapított és egészen 1453-ig működő konstantinápolyi „egyetem”, csak bizonyos értelemben tekinthetők a középkori európai egyetem előképeinek.

A beiruti iskolában például az akadémiai kurzus már öt évig tartott és szabályszerű rendet követett, a konstantinápolyi „egyetem” pedig a grammatika, a retorika, a filozófia és a jog tanárait egyaránt magába foglaló egységes császári intézmény volt.²

A görög, a római, illetve a középkori nevelés és oktatás átmeneteit a képzés *hasznosságának* fokozatos hangsúlyozódása jellemezte. A változás ebben a tekintetben – mondjuk a cicerói *doctus orator*ól a kolostori majd katedrális iskolákon át az egyetemekig – legáltalában exponenciális. Az antik iskolák távolról sem szakmai karrierre vagy valamely 'ars' hivatásszerű művelésére készítettek föl, sokkal inkább a tanuló egész személyiségének, műveltségének, de leginkább „morális lényének” kimunkálására törekedtek.

Azok a hangsúlyozott *testületi vonások*, amelyek a középkori Európa egyetemeire jellemzőek, egyáltalán nem találhatók meg a korábbi, valamelyest már intézményesült oktatási formákban. Nem

mutatható ki szervezeti folytonosság sem a tizenkettedik század végétől Európában kialakuló egyetemek és a görög, római, bizánci vagy arab iskolák között. Mindazonáltal jól megfigyelhető legtöbb egyetem fejlődéstörténetében a görög, a római vagy az arab hagyomány közvetett vagy közvetlen hatása. Sajátos intézményesülésük azonban a rohamosan városiasodó társadalom egyre professzionálisabb *szakképzettséget igénylő szükségletei* szerint alakult.

„Kezdetben voltak a városok” – írja Jacques Le Goff, amelyekkel együtt született meg a *középkori értelmiségi*, „...mint azon mesteremberek egyike, akik a kialakuló munkamegosztásba beilleszkedve, megtelepedtek a városokban.”³ „A város a lendkereke annak a forgalomnak, amely gondolatokat éppúgy szállít, mint kereskedőportékkát: itt futnak össze az utak, nemcsak az *árucsere*, de az *eszmecsere* központjai is itt jönnek létre.”⁴

Közismert, hogy a Bizánccal, Damaszkusszal, Bagdaddal vagy Córdobaival fennálló tartós kapcsolatoknak a kereskedelmen túl milyen jelentős kulturális közvetítő szerepe volt. Közismert, hogy az így előkerült görög–arab–zsidó szövegátültetések és kommentárok a fent említett, lassanként hivatásos kutatóvá és fordítóvá szakosodó *értelmiségiek* legfőbb csemegéi voltak, s az európai kultúra és tudomány legjelentősebb erjesztőivé lettek.

Korábban a szellemi munka csak egyike volt a klerikus sokféle tevékenységének (Le Goff), öncél semmiképpen sem lehetett. „Kolostori életük során alkalmilag felöltötték ugyan a professzor, a tudós, az író alakját, de ez mindig csak átmeneti, másodrendű vonás személyiségükben... Az az ember, akinek mestersége az írás, vagy a tanítás, vagy még inkább mindkettő egyszerre, az az ember, aki hivatásból végzi a professzor és a tudós munkáját, röviden az *értelmiségi*, csak a városokkal együtt jelenik majd meg”⁵. Ez az *értelmiségi*, mint tudós professzor, mint *hivatásos gondolkodó*, a tizenkettedik századra a városi iskolákban lel először otthonra, majd pedig az egyetemeket veszi diadalmasan birtokba. „Mestersége a gondolkodás és gondolatai tanítása. Szorosan összekapcsolni az egyéni elmélkedést az eredmények oktatásával – ez a középkori értelmiségi jellemzője”⁶. Ezen értelmiségiek prominensei Abaelardus, Albertus Magnus, Szt. Tamás, Sieger de Brabant, Ochkam és a többiek.

Az úgynevezett „karoling reneszánsz” a fenti értelemben egyáltalán nem volt előképe ennek a változásnak. Csak kisszámú elit számára lett a tisztviselő–utánpótlás képzésének jegyében reneszánsz. A csodálatos díszes kéziratokat valójában nagy értékű kincseként kezelték, leginkább őrizték és legfőképpen lemásolták őket. „A karoling reneszánsz kuporgat, ahelyett, hogy tudását széthintené.”⁷

Az *értelmiségi* tehát – legalábbis kezdetben – elsősorban kézművesnek vagy mesterembernek érezhette magát csakúgy, mint a városlakók többsége. Mestersége értelemszerűen a *septem artes liberales* (hét szabad művészet/tudomány) művelése, tanítása és alkalmazása volt. Legfőbb szerszámaik pedig – saját elméjük kívül – az írott „könyv”, valamint az írás, olvasás és tanítás ekkor szükséges kellékei jelentették. Ekkortól a *könyv luxuscikkből szárazmá válik* (!), ipari és kereskedelmi cikké lesz.

A gyorsabb használat érdekében meg is szaporodnak benne a rövidítések, megjelenik a lapszámozás és a tartalomjegyzék is. Kis túlzással akár a „kézikönyvek” koráról is beszélhetnénk.

Az *ars* a „*recta ratio factibilium*” értelmében tulajdonképpen minden cselekvés *értelmesen* szervezett, tanulható és tanítható elemeit, *technikáját* kezdi jelenteni. Jogi, retorikai, természettudományos és technikai vagy orvosi tudás ugyanúgy fejlődni és értékesülni tud a város fejlődésközegében, mint maga a teológia az egyházi struktúrában. Közismert, hogy a tizenegyedik század végén jelenik meg a *hivatásos jogász* alakja.

A mesterek és kézművesek, ha kellő számban vannak jelen valamely városban, létrehozhatnak és megszervezhetnek „egy olyan „monopolista” szervezetet, amely a további konkurenciát megpróbálja kizárni a mesterség gyakorlásából. A céhek és a városi önkormányzatok mellett nincs ez másként az *értelmiségi „mesterek”* esetében sem. „Ez a városi fellendülés testületi szakasza... – hangsúlyozza Le Goff – a szabadság azonban kétértelmű... A korporatív szerveződés tüstént meg is dermeszti mindazt, amit sikerrel konszolidált.”⁸

A fenti megjegyzések szolgáljanak vezérfonalul, ha megpróbálunk eligazodni az egyetemek igencsak bonyodalmas és mindig nagyon is testre szabott autonómia-törekvéseiben, ha tetszik: lavírozásaiban a pápai, a helyi egyházi és/vagy világi, valamint az uralkodói érdekek erőterében. A valamennyi csoport és réteg érdekét végső soron keresztetni hivatott egyetem számára, mint annakidején a koldulórendek számára, elkerülhetetlen lesz, ám nem mindig kétségbevonhatatlan értékű, a *pápai védelem és támogatás*, s leginkább annak szükségszerű velejárója: a *befolyás*, illetve *fennhatóság*.

Annak ellenére, hogy nem mutatható ki fizikai kontinuitás az antik iskolák és a későbbi egyetemek között, létezett az úgynevezett *translatio studii* eszméje, amely szerint a tudományok és a tanulás legfőbb centruma (a legfőbb „iskola”) először Athénból Rómába, majd Rómából Bizáncba, végül pedig Bizáncból Párizsba vándorolt. Történt pedig mindez a történelem meneténck, de legfőképpen az ‘Úr akaratának s az isteni gondviselésnek’ megfelelően.⁹

Mint ismeretes, a keresztény közösséget hagyományosan két nagy erő, a spirituális hatalmat megtestesítő egyház papsága, a *sacerdotium*, valamint a földi hatalmat megjelenítő világi uralom, az *imperium* vagy a *regnum* kormányozza. A karoling korban felbukant, *Alkuin* által *Martianus Cappellatól*, az ötödik századi rétortól átvett *translatio studii* elképzelése az egyetemek szerveződésének idejére egyre népszerűbb lett. A *studiumot*, mint „harmadik erőt” megtestesíteni kívánó új intézményeknek, az egyetemeknek, egyik fő „ideológiájává” lett.¹⁰

A folytonosság eszméje – bár történetileg nyilvánvalóan tarthatatlan elképzelés – rendkívül hasznos „propaganda” is lehet egyes iskolák megszerveződése körüli csatározásokban. Ha alakulóban lévő egyetemek hajdani görög–római–bizánci iskolák valamelyikének egyenes ági leszármazottaiként igyekeztek definiálni magukat, ezzel a közvetlen és túl erős helyi kontroll enyhítésére is némi „történeti alapot” kerestek.

Universitas

Magának az *egyetem* szónak eredendően semmi köze sincs tudományok vagy tanulmányok egyetemességéhez. Az *universitas* kifejezést a tizenkettedik századtól kezdődően egészen a tizennegyedik század végéig és a tizenötödik elejéig, igen tág értelemben használták. Általában jelölte a *közös érdekű és jogi státusú emberek* csoportját, magát a csoportosulást, de a mai értelemben vett *testületet* is. A skála az egyszerű szakmai szervezetektől egészen a törvényhatóságokig terjedt. Az *universitas* akadémiai kontextusban sem jelentette az egyetem elvont fogalmát, de az egyetemnek mint „entitásnak” a megnevezését sem. Egyszerűen tanárok és diákok csoportosulására vonatkozott, és tulajdonképpen azokat a *személyeket* jelölte, akiket az adott egyetemi szervezet tömörített. Csak a tizennegyedik–tizenötödik század fordulójától kezdik – a *collegium*, a *congregatio* vagy a *corpus* mintájára – az *universitas* kifejezést az *akadémiai testületek* megkülönböztető terminusaként használni.

Studium Generale

Inkább közelít az egyetemmel kapcsolatos mai felfogásunkhoz a középkori *studium* és *studium generale* fogalma. Utóbbi megjelölés kezdetben tökéletesen deskriptív jellegű volt. A kifejezés első fele (*studium*) a tanulmányok folytatására alkalmas helyet és közeget jelölte, tehát magát az iskolát, a második fele (*generale*) viszont sem a tanított tárgyak általános vagy univerzális természetére, sem pedig a résztvevők számára közvetlenül nem utalt, mindössze azt fejezte ki, hogy az iskola „vonzáskörzete” túlnő az adott régió. Hogy kezdetben ez utóbbi jelző elnyerésének mik voltak pontosan a föltételei, az mindmáig vitatott kérdés. Idegen országból kellett-e diákokat odavonzania, vagy pedig elegendő volt ugyanannak a régióknak más vidékeiről néhány diákkal is rendelkeznie? A kifejezés a tizenharmadik század nagy részében még nem rendelkezett

pontos technikai és jogi jelentéssel, sőt a század első felében még meglehetősen ritkán is fordult elő.¹¹

Az első pápai rendelet, amelyik használja a kifejezést, IX. Gergelytől származik és 1229-ből való. IV. Ince 1224/5 körül alapít *studium generale*-t Rómában, a pápai kúrián.¹² Ezek az alapítások már arra látszanak utalni, hogy *studia generalia* felállításának joga fokozatosan pápai, illetve uralkodói *előjoggá* válik. A tizennegyedik századra ez nyilvánvalóvá és szinte általánosan elfogadott doktrinává lesz. A ‘generale’ eredeti deskriptív tartalma alaposan átalakul. Maga a kifejezés mesterséges és derivatív jelleget kezd öltetni azáltal, hogy egyre nyilvánvalóbban a pápai vagy uralkodói autoritás általános természetéből kezdik levezetni egy-egy konkrét akadémiai szerveződés jól körülhatárolt, ám nem szükségképpen uniform privilegiumait.

Az egyik „kiváltságos” kiváltsága a *studium generale*-nak az volt, hogy javadalmazott klerikusát arra az időre is megillették e javadalom „gyümölcsei”, amikor nem tartózkodott a *studium generale*-ban. Bár III. Ince 1207-ben tett ugyan kísérletet a „nem helyben lakó klerikusok” említett privilegiumának normatív megnyírálására, – nem is nevezte ezt *studia generalia*-nak –, a tizenkettedik századtól kezdődően a pápák és püspökök általában külön artikulusban garantálták a hosszabb-rövidebb eltávozás jogát. III. Honorius pápa 1219-es *Super Speculam* bullája öt esztendőig garantálta a „nem helyben lakó klerikus” prebendiumát illetve beneficiumát, föltéve, hogy teológiát tanult vagy tanított valamelyik elismert iskolában. Ez a privilegium nem korlátozódott sem Párizsra sem bizonyos *studium generale*-ra, hanem feltehetőleg az összes olyan *studia*-ra illetve *schola*-ra vonatkozott, amelyekben úgymond „megfelelő színvonalon” művelték a teológiát. III. Honorius fent említett bullájának ezt a rendelkezését ‘Hostiensis’ (Henricus de Segusio, meghalt 1271.), a neves kanonista és susai bíboros úgy értelmezte dekrétumokról szóló Summájában, hogy a privilegium, szemben a *studium specialis*-al, ami a *studium particularis* szinonimájának tűnik, kizárólag a *studium generale*-ra vonatkozik. Ez pedig úgy értendő, fűzi hozzá, hogy a hét szabad tudomány, a trivium és a quadrivium mellett teológiát és kánonjogot is tanítanak.¹³ Nem nehéz rájöttünk, hogy a teológia követelményének például a hírneves Bologna sem tett kapásból levelet, hacsak nem hívott meg másol graduált teológusokat. Tökéletesen érthető az általános törekvés egyrészt a teológiai standard megóvására, másrészt, ezzel összefüggésben, az egyházi javadalmak méltatlan felhasználásának kiküszöbölésére. Tudnunk kell, hogy egy a „mérce” meg nem ütő” iskolában tanuló javadalmazott esete egyenértékű volt az egyházi vagyon elherdálásával, tisztességtelen felhasználásával. IV. Ince a pápai kúria egyetemének alapító bullájában (1244/5) határozottan garantálja a előbb említett státust minden egyházi javadalmazottnak. Később a nem egyházi alapításúak közül is többen *studium generale*-ként ismertettek el; például a salamancai (1243), vagy a latin és arab fakultással rendelkező, Bölcs Alfonz alapította sevillai (1254) iskolák. Megállapítható, hogy a tizenharmadik század közepétől a ‘nem helyben lakás’ már kizárólag a *studium generale* privilegiuma és megkülönböztető jegye.

A másik, sokkal inkább ‘szellemi’ természetű privilegiuma a *studium generale*-nak a *ius ubique docendi* volt. Ez a *studium generale* tudományos fokozatának birtokosát az adott diszciplínában tanítási joggal ruházta fel más egyetemeken, anélkül, hogy további vizsgálatoknak kellett volna eleget tennie. Ezen alapvető legális ismérvek a hiánya jellemezte az úgynevezett *studium particulare*-t.

Valószínű akadtak Itáliában és Franciaországban is szép számmal olyan iskolák, amelyekben egyetemen graduált tanárok az elemi szintet nagyságrendekkel meghaladóan tanították az egyes tudományokat, s bár minden alapjuk meg lett volna a ‘generale’ statusra, mégis – pápai vagy kegyúri licencia híján – a tizennegyedik század jogi felfogása szerint a *studia particularia* körébe soroltattak.

Félrevezető lenne azonban azt gondolnunk, hogy a *ius ubique docendi* fogalma tükrözi leghívtebben a középkori egyetemi világ működésének alapvető karakterét. Hasonlóképpen a *studia generalia* sem egyszerűen a szabadon mozgó magiszterek és diákok vi-

lágának – a valóságban csak töredékesen megvalósult – ideális egyetemi „nemzetközösségét” fejezi ki. Közismert ugyan számos híres középkori doktor és magiszter „nemzetközi” tudományos karrierje, ám legalább ennyire figyelembe veendő az egyetemi partikularizmus megnyilvánulásai is, amelyek épp a *ius ubique docendi* szupranacionális készletéi ellen hatottak. Ne feledjük, hogy a *ius ubique docendi* mesterségesen erőltetett fogalomvá válhatott, amelyet akár egyházi, akár világi hatalom is igyekezhetett – érthető okokból – a rohamosan bővülő és egyre autonómabb törekvésű egyetemi világ nyakába varrni. Ilyesminek a gyanúját keltheti, ha *studium generale*-k közötti színvonalbeli különbségeket, mondjuk intézményi fejlettségre vagy egy-egy közösség hagyományos elismertségének a tekintélyére hivatkozva, próbálnak elmosni.

A *studium generale* tartalmának fiktív legkisebb közös többszörössé redukálása ellen érthető módon a legtekintélyesebb korai alapítású nagy egyetemek léptek fel először és a leghatározottabban. IX. Gergely pápának 1233-ban a Toulouse-i egyetemmel kapcsolatban külön meg kellett nyugtatnia a párizsi mestereket afelől, hogy privilégiumaikra Toulouse semmilyen ügymond. „hátrányos” hatással nincsen.¹⁴ A Toulousban graduáltaknak további vizsgákat kellett tenniük Párizsban, annak ellenére, hogy egyszer már megszerezték a *ius ubique docendi*-t. Nem alaptalan a párizsi mesterek túlértékénysége a toulousi alapítással kapcsolatban, hiszen az eset – konkrét tartalmától függetlenül is – előrevetítette a *studium generale* számának növekedésével arányosan csökkenő monopóliumuk vízióját is. Az a furcsa, ám nem érthetetlen helyzet állt elő, hogy éppen a régebbi alapítású tekintélyes egyetemek, bár egyre gyakrabban presszionálták őket mások *studium generale* státusának és a megszerzett *ius ubique docendi* megerősítésében, valójában alig segítették egy igazi nagy nemzetközi akadémiai rendszer kialakulását. Egyrészt tudományos fokozatainak és tanítási jogának hallgatólagos elismerése még a legnagyobbak között is problematikus volt. Közismert, hogy Párizs és Oxford között valóságos akadémiai háború dúlt később, hiszen a másikban szerzett 'oklevelet' és 'licenciát' csak újonnan letett vizsgák (és „illetékek”) árán voltak hajlandók elismerni.¹⁵ Az a jelenség, hogy vizsgákból emeljenek maguk köré védővárat az egyetemek, egyáltalán nem volt ritka. Ilyennel találkozhatunk például Montpellier vagy Orléans esetében is. Mivel nem volt általánosan elfogadott rendszere és pontos, írásban rögzített kritériuma a vizsgáztatásoknak, az adott fokozat odaítélése egyrészt a kurzusok fizikai értelemben vett befejezésén, a folyamatos jelenlétén, másrészt a nyilvános és privát szóbeli vizsgálatok sikerén múlt. Ez utóbbiak esetében igen meghatározó lehetett nemcsak a nyilvános vitában éppen aktívan résztvevők tárgyi tudása és dialektikai jártassága, hanem bizony 'jóindulata' is. Nem is nagyon lehetett volna igazságosan összevetni az egyes iskolák által átlagosan adott tudásszinteket. A kiemelkedő vagy elhíresült ifjú magiszterek esetében persze nyilvánvalóan más volt a helyzet.

A *ius ubique docendi* értelmezése elméletileg egyszerű lenne, ám például Orléansban 1321-ben a korlátozás nélkül odaáramló idegen doktorok miatt elmérgesedett vita kerekedett a hallgatóság „felosztása” körül. Előfordult ugyanis, hogy egyeseknek a népszerűségi versenyben nem, vagy csak maroknyi hallgatósága maradt.

A *fix fizetésű egyetemi oktatói* állások a tizenharmadik század közepétől jelennek meg a déli, majd fokozatosan az északabbra lévő egyetemeken is. A stabil egyetemi állás egyrészt ösztönözte a tanárokat, hogy huzamosabb ideig maradjanak ugyanabban a pozícióban, másrészt nyilvánvalóan szűkebb rétegre korlátozta a tanári posztok betöltését. A *ius ubique docendi*, bár a *studium generale* alapvető jogi attribútuma maradt, ezáltal fokozatosan címzetes üttulussá lett, és önmagában egyre kisebb akadémiai rangot jelentett.

A középkori akadémiai életben tehát a szabad érintkezés kezdeti optimista illúziója helyett szükségképpen a körülmények diktálta egyetemi protekcionizmus uralkodott el. Mindemellert az egyetemek a pápai vagy uralkodói autoritás viszonylagos vákuumainak időszakában is akarva-akaratlanul és bejáratos konformitás börtönei maradtak. Ennek beszédes bizonyítékai azok a „jár-

más” személyiségek, akik olyannyira jellemezték a középkori egyetemi életet. (Gondoljunk csak Villonra és diáktársaira...)

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a *studium generale*, a fent említett problematikus vonások hangsúlyozása mellett, a tizenharmadik század első felében már részben megjelenő, 1300 körülre kikristályosodó és a tizennegyedik századra szigorúbb jogi tartalmat is nyerő terminus technicus a középkori egyetemi életnek. Minden intézményre kiterjeszhető pontos tartalma ugyan nem adható meg, de alapvető közös vonásai megfogalmazhatóak.

Lényegében *tanárok és diákok jelentős törvénykezési autonómiával, státútumok felállításának és saját tisztségviselőik megválasztásának jogával, valamint pecséttel, a hitelesség elismert attribútumával rendelkező céhszerűen szövetkező szerveződése, amelynek az 'artes' mellett legalább egy magasabb fakultása (teológiai, jogi vagy orvostudományi) is van.* A tizenharmadik században a 'generale' státushoz előbb vagy utóbb pápai, illetve uralkodói megerősítéssel kellett rendelkezniük az egyetemeknek. Ennek „elmaradása” csak a tizennegyedik századtól fordul elő. Az említett privilégiumok mellett a helyi (püspöki, érseki, városi, fejedelmi etc.) autoritásokhoz való viszonyaikban – mivel ez nem volt közvetlenül levezethető a *studium generale* státusból – igen eltérő kép tárulhat elénk. Megjegyzendő, hogy érseki, vagy püspöki autoritás alóli mentességhez kifejezett pápai döntés kellett.

Az alapító bullákból kitűnik, hogy *studium generale* felállításakor gyakran hajdani megszűnt vagy lehanyagolt iskolákra apelláltak, vagy egyenesen egy már jól működő studiumot erősítettek meg. Lehetséges ugyanakkor, hogy számos színvonalas iskola, amelyik korábban már 'szokás alapján' *studia generalia ex consuetudine* kategóriájába sorolódott, áldozatul esett a tizenharmadik századi egyetemi élet szelektív racionalizációjának. Ilyenek lehetnek például Lyon vagy Rheims iskolái.

Következik: A városi és kolostori iskoláktól az első egyetemekig

¹ Vázlat az európai egyetemek létrejöttének és a korai középkorban betöltött funkciójának vizsgálatahoz. Készült „Az Európai Egyetem Funkcióváltásai” című OKTKA által támogatott kutatási program keretében. (Az MTA Filozófia Intézetében 1998. február 2-án rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás első részének átdolgozott és kibővített változata.)

² Részletesen az antik nevelésről és oktatásról többek között: Clarke, M. L.: *Higher Education in the Ancient World* (London, 1971), Bolgar, R. R.: *The Classical Heritage and its Beneficiaries from the Carolingian Age to the end of the Renaissance*, New York, 1964., Marru, H. L.: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1948., Knowles, D.: *The Evolution of Medieval Thought*, London, 1962.

³ Le Goff, Jacques: *Az értelmiség a középkorban*, Magvető, Budapest 1979. 11. o.

⁴ u.o. 21. o.

⁵ u.o. 11–12. o.

⁶ u.o. 5. o.

⁷ u.o. 16. o.

⁸ u.o. 93. o.

⁹ A 'translatio imperii' és a 'renovatio imperii' analóg megfogalmazásaival gyarkorta találkozhatunk például a 'világbirodalmi' illetve 'apostoli' jog és trónigények, történeti jogfolytonosságok indoklásainak szöveghelyzetében.

¹⁰ A *sacerdotium-imperium-studium* kapcsolatán vö. Rashdall, H.: *The Universities of Europe in the Middle Ages* 2nd. ed., E.M. Powicke and A.B. Emden, Oxford, 1936. I. 2. o. és I. 1. j.

¹¹ A kifejezés első ismert okirati előfordulása Vercelli-vel kapcsolatos és 1237-ből való. (vö.: Denifle, P. H.: *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Berlin, 1885. p. 2.)

¹² Rashdall, H.: *The Universities...* I. p. 8.

¹³ "Et dicitur generale, quando trivium et quadrivium, Theologia et sacri canones ibidem leguntur" Hostiensis, *Decretalium Libros*, II. Venetiis, 1581. f. 13. (vö. Denifle: *Die Entstehung...* 19. o. 94. j. illetve Rashdall: *The Universities...* 8. o. 2. j.)

¹⁴ vö. *Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, no. 101. A Toulouse-i Egyetem középkori történetéről: C.E.S. Smith, *The University of Toulouse in the Middle Ages*, Visconsin, 1958

¹⁵ *Statuta Antiqua Universitatis Oxoniensis*, ed. Gibson Oxford, 1931, *De resumentibus* pp 53–4.